

**Araz
Aslanlı**

15 Sentyabr - Bakının düşmən işğalından azad edildiyi gündür! Bu hadisəni, eyni zamanda bu günkü Azərbaycan Respublikasının mövcudluğunun əsas tarixi təməllərindən biri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu günkü Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və ölkəmizin həyatı ilə bağlı digər məsələlər Bakı ilə, Xəzər ilə, təbii ehtiyatlar ilə nə qədər bağlıdırsa, deməli Bakının düşmən işğalından azad edilməsi, nəinki paytaxtımız olması, əlcə bir Azərbaycan şəhəri kimi qalması ilə də o qədər bağlıdır. Bəs bu hadisə hansı şəraitdə və necə baş verdi?

Tarixi şərait

20-ci əsrin əvvəlləri tarixə Birinci Dünya Müharibəsinin yaşandığı, Çar Rusiyasının dağıldığı və qısa bir müddət sonra SSRİ-nin qurulduğu, beləcə ideoloji qütbləşmənin başladığı illər kimi düşdü. Bu proseslər içərisində Azərbaycan tarixinin həm ən qanlı, həm də ən şanlı illəri də yaşandı. Birinci Dünya Müharibəsinin sonlarına doğru Osmanlı Dövlətində və Çar Rusiyasında həm idoloji dəyişiklik, həm də parçalanma prosesləri başlamışdı. Bu mərhələdə Qafqazda milli hərəkatların güclənməsinə paralel olaraq bölgədə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və bölgəni nəzarətində saxlamağa çalışan müxtəlif qüvvələrin fərqli siyasətləri qanlı günlərin yaşanmasına səbəb olmuşdu. Rusiya imperiyasından ayrılmağa çalışan Qafqaz xalqlarının ortaq dövlət qurmaq arzuları istiqamətindəki fəaliyyətlər, müxtəlif qüvvələrin bölgəni nəzarətdə saxlamaq üçün xüsusilə erməni təşkilatlarının köməyindən istifadə etmə cədləri və ermənilərin "Böyük Ermənistan" xəyalı istiqamətində heç bir prinsip gözləmədən hamıyla və hər cür əməkdaşlığa getmələri ucubandan uğurla aparıla bilmirdi. Anadolunun şərqində, Qafqazda, Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində türklər qətləmə məruz qalırdılar.

Azərbaycan tarixinə bu dövrlər bir yandan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulma prosesi, digər yandan isə Bakıda, Şamaxıda, Qarabağda, Urmiyada, Naxçıvanda, Muğanda erməni silahlı qrupları və onların dəstəkçiləri tərəfindən böyük qətləmlərin yaşanması dövrü kimi düşdü. 1918-ci ilin xüsusilə mart ayında erməni silahlı qrupları tərəfindən həyata keçirilən qətləmlər ən vəhşi səviyyəyə çatdı. Sadəcə Rəvan Xanlığı ərazisində 197 kənd darmadağın edilmiş, 100 mindən artıq Azərbaycan türkü ya öldürülmüş, ya da başqa ərazilərə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bakı quberniyasında 33 yaşayış məntəqəsi tamamilən, 196 yaşayış məntəqəsi isə ciddi dərəcədə dağılmışdı. Bakı və ətrafındakı yaşayış yerlərindəki

insanlara divan tultuqdan sonra Bakı Soveti əsasən ermənilərdən təşkil olunmuş silahlı dəstələri Gəncə üzərinə hücum hazırlayırdı. Bu şəraitdə, 1918-ci il may ayının 28-də isə Azərbaycan

Xalq Cumhuriyyəti elan olundu.

Həmin illər Anadolu türkləri üçün də çox ağır bir dövr idi. Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olması Osmanlı Dövlətinə baha başa gəlirdi. Bu mərhələdə tarixi ərazilərinin çoxunun itirilməsi bir yana, Birinci Dünya Müharibəsinin qalib dövlətləri və türk torpaqlarında gözü olan qonşuları İstanbulda işğal idarəsi quraçaq, beləcə ümumiyyətlə Anadolunun itirilməsi təhlükəsi yarana-

Ənvər Paşa 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazdakı türk və müsəlman əhalini qorumaq və Bakını işğaldan xilas etmək üçün bir ordu qurulması istiqamətində işlərə başladı. Amma bir yandan da bu planın Qafqazda və Bakı neftində gözü olan ingilis və alman qüvvələrinin reaksiyasına səbəb olmasından ehtiyat edirdi. Buna görə də qurulacaq ordunun yerli ordu görünüşünə sahib olmasını planlayırdı. Ancaq bu planın xeyli vaxt alacağını gördüyü üçün (çünkü Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanın öz hərbi birləşmələri yox idi. Çar Rusiyasından Azərbaycana sadəcə 300-ə yaxın yaxşı təlim almış zabit kadrları qalmışdı. Amma kiçik zabit heyəti olmadan onlar ümumi ordu formalaşdırılması üçün kifayət etmirdi. Osmanlı Ordusu gəlməmişdən əvvəl

mayəndləri ilə görüşündə Qafqazda federativ ya da konfederativ bir dövlətin qurulmasının bölgənin xeyrinə olacağını və qardaşı Nuri Paşanın Təbrizə, oradan da 300 hərbi təlimatçı ilə birlikdə Gəncəyə getməsi barədə təlimat verdiyini qeyd etmişdi.

İyun ayının 4-də Osmanlı Dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilə bir sıra digər məsələlərlə yanaşı Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsini də nəzərdə tuturdu. Ənvər Paşa ilə Məmməd Əmin Rəsulzadə arasındakı görüşdə Azərbaycana ilk yardım kimi 2 milyon Türk Lirası həcmində borc da verildi.

Bu müqavilədən sonra 9-cu Ordunun 5-ci Qafqaz Fırqəsi (diviziyası) Gümrüyə, oradan Qazaxa və nəhayət Gəncəyə gəldi. Bu

laşmaların köməyinə ingilislər də çağırılmışdı. Ancaq bütün bunlar Bakının işğaldan azad edilməsinin qarşısını ala bilməyəcəkdi.

14 sentyabr Bakı ətrafındakı döyüşlərinin 40-cı günü idi. Bu günü uğurlu sayan Qafqaz İslam Ordusu 14 sentyabrı 15 sentyabraqa bağlayan gecə həlledici hücum keçdi. Güclü hücumlara tab gətirməyən İngilis hərbiçiləri şəhəri tərk etdi. 15 sentyabrda isə artıq Bakı düşmən işğalından azad edilmişdi. Döyüşlərə ümumi rəhbərlik Nuri Paşa tərəfindən edilsə də, son hərbi əməliyyatlar birbaşa Mürsəl Paşa komandanlığında aparılmışdı. Xatırladaq ki, Mürsəl Paşa bu qəhrəmanlığına görə "Bakı" soyadını götürmüş və tarixə "Mürsəl Bakı" kimi keçmişdi.

Döyüşlərdə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı Anadolunun müxtə-

Bakının qurtuluşu – Azərbaycanın qurtuluşu

Qafqaz İslam Ordusunun şanlı zəfərindən 102 il ötür

caqdi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Anadolu türkləri Qafqazdakı və Türküstandakı qardaşlarını unutmayacaq, onların müstəqilliyi üçün əlindən gələni edəcəkdi.

Qafqaz İslam Ordusunun meydana gəlməsi

Rus əsarətindən qurtulub Türkiyəyə keçən Avstraliyalı bir zabit 1917-ci il dekabrın 29-da 6-cı Ordunun Komandanı Xəlil Paşa ilə görüşərək Qafqazdakı vəziyyət barədə ona məlumat vermişdi. Xəlil Paşa o zabit Ənvər Paşa ilə də görüşdümüşdü. Avstraliyalı zabit ilə görüşdən sonra Ənvər Paşa həm Qafqazdakı din və qan qardaşlarının onlara duyduğu ehtiyac, həm də regiondakı mövcud şəraitin köməklik göstərmək üçün münasib olduğu barədə ciddi qənaətə gəlmişdi. Bu məqsədlə həmin ərazilərdə Liviyadan İstanbula ezamiyyətə gələn qardaşı Nuri Killigil (Nuri Paşa) və Şövkət bəyi Azərbaycana və Dağıstana göndərmək və Azərbaycan qardaşlarını xilas etmək üçün ordu yaratmaq qərarını verdi.

vəl Gəncədə zabit məktəbinin ilk sinifi təşkil olunmuşdu. Amma Osmanlı ordusu bunu daha da inkişaf etdirdi və zabit köməkçisi məktəbi şəklinde qurdu.) Azərbaycana Türk hərbi hissələrini göndərməyə qərar verdi. Nuri Paşanın komandanlığında xüsusi hərbi birləşmə təşkil olundu. Heyət 1918-ci il mayın 8-də Təbrizə gəldi. Yol boyu bir neçə yerdə (xüsusilə Urmiyədə) Ermənilərin qətləmlərinin önənməsi üçün müəyyən döyüşlər olmuşdu. Heyət mayın 20-də Araz çayını keçib Zəngəzura çatdı. Nuri Paşa bu bölgədəki erməni qətləmlərindən dəhşətə gəlmişdi. Zabitlərdən bir hissəsini bu bölgədə saxladı, bir neçəsini isə Naxçıvan bölgəsinə göndərdi. Mayın 24-də Yevlaxa, 25-də isə Gəncəyə çatdılar. Burada ordunun qurulmasında müəyyən dəyişikliklər edildi. Qafqaz İslam Ordusu ayaq basdığı hər yerdə Azərbaycan xalqının böyük sevgisi ilə qarşılaşdı. Xalq uzun müddətdir gözlədiyi xilaskarına qovuşmuşdu.

Qeyd edək ki, hələ aprel ayında Ənvər Paşa Azərbaycan nü-

ordu və onlara qoşulan Azərbaycanlı könüllülərdən ibarət olmaqla Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı. Ümumən Qafqaz İslam Ordusuna Nuri Paşa rəhbərlik edirdi. Xüsusilə olaraq 5-ci Qafqaz Fırqəsi Mürsəl Paşanın komandanlığına keçdi və ordunun tərkibi gücləndirildi. Qafqaz İslam Ordusu müəyyən təşkilatlanma və hazırlıqlardan sonra Azərbaycanın Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin nəzarətində olmayan müxtəlif şəhərlərinin, o cümlədən Bakının azad edilməsi istiqamətində döyüşlərə başladı. Göyçay, Salyan, Ağsu, Kürdəmir, Hacıqabul və Şamaxıda ağır döyüşlər baş verdi. Avqustdan etibarən isə Bakı yaxınlığında döyüşlər başladı.

Əslində Bakının qurtuluşundan öncəki hərbi-diplomatik şərait daha da ağırlaşmışdı. Avqustun 27-də almanlarla ruslar arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsi digər məqamlarla yanaşı həm də türk ordusunun Bakıya girişinin qarşısını almaq məqsədini (əvəzində Rusiya almanlara Bakı neftindən pay verəcəkdi) güdüdü. Digər tərəfdən Bakıdakı erməni-rus hərbi qrup-

lif yerlərindən, hətta Şərqi Avropadan, Kerkükdən və dünyanın digər yerlərindən könüllü olaraq Azərbaycana köməyə gəlmiş təxminən 1300 türk əsgər və zabiti şəhid olmuşdu. Bu hadisə tarixə sadəcə Azərbaycanın paytaxtının qurtuluş günü kimi yox, həm də Türk hərəmlərinin bariz nümunəsi kimi keçmişdi.

Qəhrəmanların sonrakı həyatı

Azərbaycana qardaş köməyinə gələn əsgər və zabitlərin geri qayıtmayan hissəsi sonralar Sovet rəhbərliyi tərəfindən edam və ya gürgün edildilər. Azərbaycanı tərk edənlər də bəzən bunun bədelini ödəmək məcburiyyətində qaldılar.

O dövrdə İstanbulda işğal idarəsi quran İngilislər, 1919-cu il yanvarın 15-də 9 türk hərbiçisinin həbsiylə bağlı qərar çıxardılar. Bunlar arasında Nuri Paşa və Mürsəl Paşa da var idi. Mürsəl Paşa bu qərardan bir müddət sonra 1919-cu il aprelin 20-də Batumda həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdi. O, 1 noyabr 1921-ci il tarixdə sürgündən qayıdıqdan sonra Anadoludakı İstiqlal Savaşına qoşulmuş və bir çox şəhərin azad edilməsinə rəhbərlik etmişdi. Sonrakı illərdə dəfələrlə millət vəkili seçilən Mürsəl Paşa 1945-ci ildə vəfat etmişdir.

Nuri Paşa uzun müddət Almaniyada yaşadığından sonra 1938-ci ildə İstanbula gəldi və silah fabriki qurdu. Amma türk dünyasının birləşməsi ilə bağlı fikirlərini və səylərini davam etdirdi. Hətta İddialara görə bəzi bölgələrə silah da göndərməyə başlamışdı. 2 mart 1949-cu ildə silah fabrikindəki partlayış nəticəsində vəfat etdi. Partlayışın terror aksiyası olduğu İddia edildi.

Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olduqdan sonra Ənvər Paşa 1918-ci ilin noyabrında Anadolunu tərk edib Türküstanın (Orta Asiyanın) müxtəlif bölgələrində azadlıq mübarizələrinə rəhbərlik etdi. 4 avqust 1922-ci ildə Pamir dağı eteklərində döyüş zamanı şəhid oldu.